

A 16. századi nyomtatványok átfogó bibliográfiai regisztrálásának lehetősége

BORSA GEDEON

Az ún. általános bibliográfiák

A bibliográfiák bizonyos szempont szerint összegyűjtve tartalmazzák a nyomtatványok (esetleg kéziratok) adatait. Ez, a lényegét meghatározó szempont igen sokféle lehet: a nyomtatvány nyelve, a nyomtatás helye, a mű szerzője, a kiadvány tartalma stb. Az időkor az a második dimenzió, amely a bibliográfiáknál alapvető. A kettő (tehát a gyűjtési szempont és az időkor) együtt jelöli ki a bibliográfiák pontos határait: pl. magyar nyelvű nyomtatványok az 1711. évvel bezárólag, strassburgi kiadványok 1530-ig, Luthernek halála előtt megjelent munkái, Amerikára vonatkozó művek 1511 előtt. Akad azonban olyan eset is, amikor az említett két meghatározó tényező közül az egyik megszűnik. A leggyakoribb esetét ennek a kurrens bibliográfiák nagy csoportja alkotja. Egészen ritka azután az olyan általános bibliográfia, amely minden gyűjtési szempont kizárásával, legfeljebb bizonyos időhatárokon belül készült, valamennyi nyomtatvány feltárására vállalkozik. Ez utóbbi kategóriába tartozó bibliográfiákat azonban két kézen össze lehet számolni.

Konrad Gesnertől (1545) kezdve egy ideig még időben sem korlátozták magukat az ilyen általános bibliográfiák összeállítói, hanem valamennyi nyomtatvány adatainak rögzítését feladatuknak tekintették, amely csak korukig megjelent. A 17. század végére azután már százezer tételt messze meghaladó ilyen jellegű összeállítás is napvilágot látott (1679–1685 Martinus Lipenius). Ez a szám már szinte lehetetlenítette, hogy egyetlen ember gyűjtse össze az ilyen nagyságrendű bibliográfiát és azt publikálja is. Ennek tulajdonítható azután, hogy csak torzóként kiadott vállalkozás sem ismeretlen e korból (1699 Christoph Hendreich).

Az ambiciózus bibliográfusoknak ezek után be kellett látniuk, hogy legalább a nyomtatványok megjelenési ideje alapján korlátozniuk kell tevékenységüket. 1688-ban jelent meg a 15. századi kiadványok első, összefoglaló igénnyel készült bibliográfiája Cornelius a Beughem-től. Ezt egészítette ki és időben 1557-ig folytatta Michael Maittaire (1719–1741). Michael Denis (1789) újra csak az ősnomtatványok bibliográfiájának kiegészítésén fáradozott, majd utána Georg Wolfgang Panzer (1793–1802) még egyszer belevágott a 16. századba, ahol is gyűjtését — Maittaire 2. kötetével azonosan — az 1536. évvel zárta. Utána már senki sem vállalkozott arra, hogy túllépje az 1500. évet, viszont éppen ezért a bibliográfiai összeállítások szín-

vonala egyre javult, akárcsak az elméleti teljességhez történő közelítés. Ludwig Hain (1826—1838) e téren máig is alapvető összefoglalását W. A. Copinger (1895—1902) és Dieter Reichling (1905—1914) egészítette ki.

Ilyen előzmények után jutunk el az általános bibliográfiák áttekintése során a 20. századig. 1903-ban a porosz, majd általában a német könyvtárak 15. századi nyomtatványainak leltározásából indult ki és vált az egész világot átfogó vállalkozássá a „Gesamtkatalog der Wiegendrucke” (GW). Ez nem kevesebbet, mint a Gutenberg találmánya segítségével előállított valamennyi 1501 előtt készült nyomtatvány bibliográfiailag igen igényes leírását, továbbá az összes ismert példány rögzítését tűzte maga elé. Miután immár mindenki előtt világhósszá vált, hogy az ilyen rendkívül kiterjedt munkát többszörösen meghaladja egyetlen ember erejét, a GW-t eleve kollektív munkaként tervezték. A már felsorolt, jelentős előzményekre támaszkodva a jó szervezésnek volt köszönhető, hogy szakértő munkatársai — az első világháború okozta kényszerű kiesés ellenére — már 1925-ben megjelentethették a betűrendes kiadvány első kötetét. A második világháború a 9730. tételnél a „Federicis” címszónál azután tartósan megakasztotta a folyamatos publikálást. Az NDK berlini, nemzeti könyvtárában, a Deutsche Staatsbibliothekban újra megindított munkálatok eredményeként a hetvenes években sikerült a 8. kötet megjelentetését a „Flühe” címszóval a 10 101. tételszámmal befejezni. A szerkesztés munkája most már töretlenül folyik, így remény van további kötetek közreadására.

A viszonylag igen teljes áttekintéshez az nyújtja a GW számára az immár igen szilárd alapot, hogy világszerte majd minden jelentősebb gyűjteményben feltárták az ősnymtatványokat. A könyvtárak egész sora jelentette már eddig is nyomtatott formában az ilyen kiadványok katalógusát, amelyek közül kimagaslóan a legjelentősebb a londoni British Museum-é (mai neve: British Library). Nagyon fontos, hogy mind több ország összefoglaló ősnymtatvány-katalógusa is napvilágot lát. Időrendben ezek sorát az USA nyitotta meg (1919), amelyet Belgium követett (1932). Magyarország (1970) és Lengyelország (1971) után az igen fontos és gazdag olaszországi katalógus is elkészült, amelynek 1943-ban megkezdett publikálása az 1981-ben megjelent zárókötetel fejeződött be.

Természetesen még évtizedekre lesz szükség ahhoz, hogy a GW munkálatai teljesen befejeződjenek. A szerkesztőség azonban folyamatosan végzi a világon bárhol megjelent és az ősnymtatványokra vonatkozó publikációk figyelését. Az összegyűjtött adatokat nyilvántartásaikba bevezetik. Így Berlinben mindig pontos felvilágosítással tudnak szolgálni a GW-ben még meg nem jelentetett művekről is. Hatalmas eredmény ez, hiszen a 15. század mintegy 30 000 féle nyomtatványának közel félmillió példányáról van szó.

A 16. századi nyomtatványok bibliografizálása

A fentiekben tehát megnyugtató helyzetről lehetett beszámolni a 15. századi nyomtatványok regisztrálását illetően. Azonban az ún. „régí nyomtatványok” időhatárát nem itt, hanem — nemzetközileg ma már szinte általánosan elfogadottan — az 1800. és 1801. évek között kell keresni. A 16., 17. és

18. század kiadványainak teljességre törekvő regisztrálása azonban a 15. századi feladatnak immár sokmilliós nagyságrendű sokszorosát jelenti. A reális megvalósítás végett az időkör szűkítése tehát elengedhetetlen. A nemzetközi gyakorlat mindinkább az évszázadok szerinti feltárás irányába mutat, ezért logikusnak tűnik, hogy az alábbiakban következő vizsgálódások a 16. századra korlátozódjanak.

Olyan századra, amelynek kiadványai régiségben és ritkaságban az ősnymtatványoktól ugyan elmaradnak, de tartalmukban azokénál összehasonlíthatatlanabban izgalmasabbak és érdekesebbek. Gondoljunk csak arra, hogy a 16. századi kiadványok milyen sok új, fordulatokban és változásokban gazdag eszmének, ill. ezek összecsapásának emlékét hordozzák szövegükben.

Míg az ősnymtatványok regisztrálása tehát lényegében szinte már befejezettnek tekinthető, addig a következő, 16. század nyomdatermékei feletti áttekintés összehasonlíthatatlanabban korlátozottabb. A gyűjteményeket és ezeken belül a régi nyomtatványokkal foglalkozó szakembereket ugyanis sokáig — érthető módon — a legrégebb korszak kiadványainak feltárása kötötte le. Párhuzamosan e feladatok elvégzésével azonban az utóbbi évtizedekben azután az érdeklődés lassan és fokozatosan ugyan, de egyre határozottabban a 16. század nyomdatermékei felé fordul. Míg azonban az ősnymtatványok mennyisége még a legnagyobb gyűjteményekben is (az egész világon csupán két könyvtár létezik, amelyben több mint tízezeret őriznek ezekből: a müncheni Bayerische Staatsbibliothek-ban és a londoni British Library-ban) számszerűleg viszonylag elfogadható kilátást nyújt a regisztrálásra, a 16. századról ugyanez már nem mondható el. Jóval számosabb helyen és sokkal több példánnyal kell számolni e korszak sokszorosán többféle nyomtatványaiból.

A két első évszázad nyomtatványainak regisztrálásában mutatkozó jelentős eltérés okainak vizsgálása során meg kell állapítani, hogy a 16. századi nyomtatványok feltárása során távolról sem lehet olyan előmunkálatokra támaszkodni, mint amilyenek az előző korszak esetében a GW-nek rendelkezésére állnak. Ezért a korábbi, sokkal kisebb mennyiségű — bár kétségtelenül jóval nehezebb anyaggal, amint erről a fentiekben szó esett, már vagy két évszázadon keresztül többen is foglalkoztak, ráadásul nem is kevés eredménnyel. Így a híres Hain-féle repertórium a GW első kötetét mintegy száz évvel megelőzve — tévedései és ismétlései ellenére is — már közel a felét leírta a ma ismert ősnymtatványoknak. A további kiegészítések (Copinger, Reichling) pedig még újabb ezret meg ezret közöltek.

A 16. századi nyomtatványok összefoglaló áttekintésére eddig — figyelmen kívül hagyva a már a bevezetőben említett több évszázados összeállításokat — csupán egyetlen kísérlet történt az *Index Aureliensis* elnevezésű kiadvány keretében. Azonban ez az 1962-ben elkezdett vállalkozás már eleve kizárt gyűjtési köréből több jelentős kategóriát (pl. az egylevelesek, a nem latin betűseket). Az ilyen módon önmaga által korlátozott gyűjtőkörén belül is első nekifutásban a legjobban hozzáférhető, nagyobb gyűjteményeknek többnyire csak a szerzői nevek alá csoportosított anyagát igyekszik feltárni. Csupán az elvi célkitűzések között szerepel az, hogy a kiegészítések majd újabb sorozatban nyernek összefoglalást a teljesség igényével. Erre

azonban jelenleg semmi reális kilátás sincs. Eddig a „Carroli” címszóig 32 670 tétel sommás leírására került sor, jóllehet olyan hatalmas csoportokat, mint amilyen pl. a „Biblia” — a kiegészítő sorozatba utalva — teljes egészében kihagyott. Az eddig publikált rész — a GW és más nagy katalógus arányait figyelembe véve — kb. húsz százalékát teheti ki az első sorozatnak, így a befejezés esetén elméletileg kb. 160 000 tételt fog tartalmazni. A fentiekben felsorolt számos mgszorítás miatt nyilvánvaló, hogy az *Index Aureliensis* első sorozata a 16. századból fennmaradt nyomtatványoknak csak kisebbik részét írja le.

Számszerűség

A fentiek után óhatatlanul felmerül a kérdés, amely a reális tervezés egyik fontos alapja, hogy tulajdonképpen milyen nagyságrendű feladatok elvégzése szükséges a 16. századi nyomtatványok átfogó bibliográfiai regisztrálása során. Előre kell rögtön bocsátani, hogy e téren senki sem tud — de nem is tudhat — bizonyosat, hiszen az ehhez szükséges áttekintés nem áll még rendelkezésre.

A nyomdászat a 16. században elterjedése során, átlépve kelet felé a korábbi Cetinje—Buda—Krakkó—Danzig—Stockholm vonalat, már nem csupán a teljes Európát vette birtokba, hanem kilépve az öreg kontinensről eljutott Afrikába, Amerikába és Ázsiába is. (Miután mindvégig a Gutenberg-féle, európai könyvnyomtatás a téma, ez utóbbi esetben a jezsuita misszionáriusok ázsiai könyvsajtóiról van szó.) A térbeli kiterjedéssel párhuzamosan és azzal ugyancsak hasonlóan a nyomdahelyek és műhelyek száma is rendkívüli mértékben megsokszorozódott.

Nem meglepő ezek után, ha a 15. század második fele és a teljes 16. század nyomdatermékeinek aránya a jelentősebb, tehát több ezer ősnymtatványt őrző gyűjteményekben 1:8—10 körül jár. Abban az esetben azonban, ha az ősnymtatványok száma viszonylag alacsony (néhány tucat, vagy egy-két száz), ott ez az arány jóval magasabb is lehet, és esetenként elérheti akár az 1:100-at is. Ősnymtatványok hiányában viszont már nem is beszélhetünk arányról, márpedig az ilyen könyvtárak száma sokszorososa azoknak, amelyekben 15. századi kiadvány található.

Mind az *Index Aureliensis* fentebb említett számszerűségei alapján, mind a gyűjteményekben tapasztalható arányok szerint is arra a következtetésre kell jutni, hogy mind a művek, mind a példányok vonatkozásában több mint tízszeres szorzószámmal kell kalkulálni, ha a 15. század adataiból a 16. század várható számait szeretnénk kikövetkeztetni. Úgy tűnik, hogy a fennmaradt 16. századi nyomtatványok féleségét bibliográfiai egységben kifejezve úgy félmillió tételre lehet becsülni, míg a példányok száma közel járhat a tízmillióhoz.

Nem kétséges, hogy ezeknek az óriási számoknak olvastán sokakban feltámad a kétség, hogy vajon egyáltalában meg lehet-e birkózni az ilyen hatalmas mennyiségű kiadvány regisztrálásával. Véleményem szerint a 16. századi nyomtatványok rendszerezett áttekinthetővé tétele — az ijesztő mennyiségek ellenére is — jól átgondolt terv alapján, gazdaságos munka-

megosztással és a modern technika (számítógép, reprográfia) okos felhasználásával megoldható, ha nem is egyszerre és nem is túlságosan rövid idő alatt. De meg kell barátkozni azzal a gondolattal, hogy világméretű összefogással belekezdünk ebbe, és túljussunk a szakemberek körében ezzel kapcsolatban ma általánosan tapasztalható dermedt csüggedésen. A következőkben egy sor gondolat felvetésével megkíséreljük felvillantani a reményt, hogy mégis akad kiút ebből a zsákutcának tűnő helyzetből.

Kikeresés

A 16. századi nyomtatványok regisztrálásának első feltétele, amiről azonban általában nagyon kevés szó esik, ezeknek a gyűjtemények rendszerint igen jelentős, de ugyanakkor igen vegyes anyagából történő kikeresése. Ez természetesen több szempontból is nagyobb feladatot jelent, mint amivel az ősnymtatványok esetében meg kellett küzdeni. Először is jóval több gyűjtemény (könyvtár, levéltár és múzeum) anyaga jön számításba, pedig a GW szerkesztősége — a VIII. kötet elején nem kevesebb mint 3211 tételből álló jegyzéket közölt azokról a könyvtárakról, amelyekben 15. századi kiadványt őriznek. Ezek után aligha lehet kétséges, hogy azoknak a gyűjteményeknek száma, amelyekben 16. századi nyomtatvány található, aligha kevesebb mint tízezer. Nagyon fontos tehát az ilyenekben kikeresni a számításba jöhető munkákat, ami esetenként természetesen egymástól eltérő munkamennyiséget igényel.

Vannak gyűjtemények, sajnos nem túl nagy számban, amelyek már ma is pontos és teljes áttekintéssel rendelkeznek az általuk őrzött 16. századi kiadványokról. Ezen a téren — akárcsak az ősnymtatványok esetében — példamutatóan élen jár az összetételében és mennyiségében is az egész világon vezető állománnyal rendelkező British Library, korábbi nevén a British Museum könyvtára. Évtizedek szívós és következetes munkájával egész kiadványsorozatot jelentetett meg az ott őrzött 15–16. századi nyomtatványokról. Ezt a jóval több mint 100 000 kötetes állományt országonként tárják fel, amelynek során ma már eljutottak odáig, hogy csak a német és olasz nyelvterülettől északra és keletre fekvő Európa kiadványainak publikálása hiányzik, ami azonban már sem mennyiségileg, sem minőségileg nem túlságosan jelentős.

H. M. Adams arra vállalkozott, hogy olyan fontos város, mint az angliai Cambridge valamennyi kollégiuma valamint az ottani jelentős Egyetemi Könyvtár által őrzött és a 16. században Anglián kívül készült nyomtatványok katalógusát közreadja. Ebben 30 000 különböző nyomtatványt ismeret nagy részében egy, de néha tucatnyi példányban. Publikációja értékét nagymértékben fokozza, hogy leírása az ívjelek pontos kollációját is tartalmazza. E két mintaszerű angol példa követésére sajnos eddig világszerte viszonylag csak igen kevés könyvtár vállalkozott, jóllehet az ősnymtatványok feltárását követően egyre több gyűjtemény kezdett a 16. századi állománya feldolgozásával foglalkozni, mégis publikáció formájában eddig csupán néhány tucat — nem is mindig a legfontosabb — tette katalógusát közzé.

A folyamatban levő, ill. hamarosan publikálásra kerülő munkálatok közül kiemelkedik a német nyelvterület 16. századi nyomtatványainak bibliografizálása. Ennek első lépcsőjében a müncheni Staatsbibliothek és a wolfenbütteli gyűjteményből összesen mintegy 80 000 féle kiadványt írtak le igen igényesen. Ennek a legközelebbi években történő közzétételét követően tervezik ezt néhány további, jelentős könyvtár állományával majd kiegészíteni, hogy viszonylag megközelítsék az egylevelesek nélkül kb. 130—150 000 bibliográfiai egységre becsült anyag feltárásának teljességét.

Sajnos világméretekben számolva, azok a gyűjtemények, amelyek a 16. századi nyomtatványaik felett már publikált áttekintéssel rendelkeznek, ma még inkább csak kivétel számba mennek. Azonban ez általában nem az illető gyűjtemény érdektelenségével, vagy nemtörődömségével magyarázható, hanem egyrészt a másirányú feladatok nyomasztó terhe tartja vissza ettől a vállalkozástól, másrészt sajnos általában nem tudatos a régi nyomtatványokkal kapcsolatos ilyen jellegű munkálatok jelentősége világviszonylatú összefüggésükben. További akadály még az is, hogy általában nem tisztázott a 16. századi nyomtatványok kikeresésével kapcsolatos munkaigény. Ami pedig ismeretlen, az az érintettek tudatában többnyire ijesztően nagyra nő.

Bár a gyűjtemények összetétele, elrendezése és nyilvántartásai alapján igen eltérő mennyiségű munkát igényel a 16. századi nyomtatványok kikeresése, mégis lehet egy nagyjából átlagosnak és a könyvtárak többségére jellemző helyzetet alapul venni. Az ilyen, tipikusnak mondható esetben a nyomtatványok legfőbb adatai (szerző, cím megjelenési hely és év) a katalógus(ok)ban ugyan feltárást nyertek, de majdnem minden esetben besorolva a többi, jóval nagyobb számú, 1600 után kiadott művek közé. Ámbár a 15. és 16. századi nyomtatványok aránya a könyvtári nyilvántartásokban szinte kivétel nélkül viszonylag igen alacsony, a fentiek szerint az ezek átnézésével járó munka mégis elkerülhetetlen és elengedhetetlen.

A 16. századi nyomtatványok adatainak kigyűjtéséről konkrét számok alapján tudok beszámolni olyan, viszonylag jelentős méretű könyvtárban, mint a Budapesti Egyetemi Könyvtárban nyert közvetlen tapasztalataim alapján. Az ottani általános, szerzői betűrendes katalógus közel 3000 dobozban mintegy 900 000 nagyméretű cédulát tartalmaz. Egy óra alatt egy már megfelelő gyakorlattal rendelkező személy átlagosan 6—8 doboz tud a fenti szempont alapján átnézni, és azok közül előkerülő 16. századi nyomtatványok legfontosabb adatait kiírni, ami tehát kb. 2000 cédulának felel meg óránként. Ez a viszonylag magasnak tűnhető átlagot az teszi lehetővé, hogy újabbkori szerzők (pl. Goethe), újabbkori fogalmak (pl. Budapest) esetében helyenként jelentős méretű csoportok átugorhatók. Kevésbé gyakorolt személy, vagy rosszabb katalóguskörülmények között az átnézhető cédulák átlagszáma a fentebb említettnél jóval alacsonyabb is lehet. Az említett, viszonylag jelentős, régi állománnyal rendelkező budapesti gyűjtemény esetében a kikeresés tehát egyetlen személy számára kb. három hónapos feladatot jelent. Véleményem szerint ez egyáltalában nem beláthatatlan és a könyvtárak számára munkaerő szempontjából is elviselhető méretű feladat. Sőt mindehhez még hozzátehető, hogy kedvezőbb katalógus-

viszonyok esetén (pl. kötet formájában, ahol a megjelenés éve külön hasábjában szerepel) a munka még ennél is gyorsabban mehet.

A fenti, megítélésem szerint eme igazán véges terjedelmű munka elvégzése során nem csupán a 16. századi évszamos nyomtatványoknak a visszakeresésre alkalmas adatait (jelzét, szerző, cím, hely és év) lehet kikeresni és rögzíteni, hanem ezzel párhuzamosan kiírhatók a katalógusban évszám nélkül szereplő olyan kiadványok is, amelyek szerzőjük, címük vagy tárgyuk alapján egyáltalában 16. századiak is lehetnek. Ez utóbbiak aránya — igen hozzávetőleges becslés alapján — az évszamos 16. századi kiadványoknak mintegy tíz százaléka. Az így kikeresett, évszám nélküli kiadványokat azután mindenképpen kézbe kell venni, hiszen csakis gyakorlott szem tudja eldönteni, hogy a további, részletes vizsgálat során egyáltalában számításba vezető-e a nyomtatvány 16. századi megjelenése.

Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a gyűjteményekben akadnak — sajnos nem is nagyon ritkán — eddig még át nem tekintett állagok: katalogizálatlan állományrészek, csak az első címlap alapján feltárt gyűjtőkötetek, meghatározatlan töredékek stb. Természetesen mindezek vagy előzetes feldolgozást, vagy utólagos meghatározási kísérletet igényelnek.

Múzeumok és levéltárak esetében a 16. századi nyomtatványok kikeresésénél a helyzet a fentiekől lényegesen eltérő is lehet, hiszen az ilyen intézményeknek nyilvántartásai többségében teljesen más jellegű, mint a könyvtáraké. Lehetséges, hogy segítségükkel egészen könnyen (pl. időrendbe rakott múzeumi gyűjtemény), vagy sokkal nehezebben (pl. jelentős terjedelmű levéltári állag közé sodródott, többnyire kisterjedelmű nyomtatványok) végezhető el a feladat. Azonban a 16. századi nyomtatványok többségét mégis csak könyvtárakban őrzik, ahol is azok kikeresésére a fentiekben közölt számszerűségek általában jellemzőek. Az erre fordítandó munkamennyiség pedig — megítélésem szerint — jóval alacsonyabb, amint ezt az általános hiedelem tartja.

Ahol ez korábban még nem történt volna meg, ott a 16. századi nyomtatványok kikeresését össze kell kapcsolni az ősnymtatványokéval. Itt hívható fel a figyelem arra, hogy a korábban 15. századi kiadványnak tartottak közül azokat, amelyekről utólag a szakirodalom, vagy egyedi vizsgálódás nyomán megállapítást nyert, hogy 1500 után készült, a 16. századiak közé feltétlenül beiktatandók.

A 16. századi nyomtatványok kikeresésének elkerülhetetlen, sokszor nehézkes és tegyük hozzá nem is túl változatos munkáját a fenti tájékoztató számok alapján a gyűjtemények többsége képes saját erejéből megoldani. Külön is figyelembe veendő, hogy nyilván a helyszínen ismerik legjobban az igénybe vehető segédleteket (katalógus, leltár stb.). Ahhoz azonban, hogy ez a feladat az ősnymtatványokhoz hasonló módon a világnak legalább is egy-két ezer legjelentősebb gyűjteményében elvégzésre kerüljön, nemzetközi méretekben szükséges tudatosítani a kikeresésnek a fentiekben körvonalazott munkamozzanatainak fontosságát.

Világkatalógus (Corpus)

A 16. századi nyomtatványok adatainak tisztázása gyűjteményenként azt a nyersanyagot jelenti, amelynek felhasználásával elkészíthető az ezek összefoglalását jelentő világkatalógus: „Corpus librorum XVI. saeculi impressorum”. Ha azonban ehhez meg akarnák várni azt, hogy az első, kikeresési munkafázis minden, vagy legalább is majdnem minden gyűjteményben szerte a világon megtörténjék, majd az így összegyűlt adatokat csak ezt követően kezdenék rendszerezett formában (pl. a GW esetében szerzői betűrendben) közreadni, úgy egy ilyen kiadvány valórváltása a bizonytalan és igen távoli jövőbe tolnának. Ráadásul a már elvégzett feltáró és regisztráló munka eredménye a publikálás megkezdéséig nem válhat mindenki számára könnyen hozzáférhető közkinccsé. A mintegy félmillió különböző 16. századi nyomtatvány hagyományos módon történő leírása és közreadása riasztóan nagy, szinte emberfeletti feladatnak tűnik.

A megoldást tehát olyan új, rugalmas, állandóan bővíthető rendszerben kell keresni, amely igénybe veszi egyfelől a modern technika által nyújtott lehetőségeket (számítógép, reprográfia), másrészt jól átgondolt, nemzetközi munkamegosztásra támaszkodik. Lényege: *a 16. századi nyomtatványokat egyenként egységesen és pontosan rögzített formában kell leírni, majd ennek összes lényeges adatát egyidejűleg számítógép által rendezett és nyilvántartott mutatókkal kell áttekinthetővé tenni.* Ez az egyetlen mondatba sűrített megoldási javaslat természetesen részletesebb kifejtést igényel, amire az alábbiakban kerül sor. A 16. századi nyomtatványok világkatalógusa tehát — a fentieknek megfelelően — két főrészből állna: a leírásból és a mutatókból.

Leírás

A leírás két alapvető igénynek kell, hogy eleget tegyen: az egyik a régi nyomtatvány tartalmának lényegi közlése, a másik a kiadvány olyan pontos tükröztetése, hogy ugyanannak a szövegnek bibliográfiailag eltérő kiadásai egymástól megkülönböztethetők legyenek.

Az első szempont kielégítésére általában a szerző neve, ill. a rendszó, a cím, továbbá a megjelenés helye, éve és a megjelentető neve elegendő. Mindez pedig nem más, mint a modern könyvek címfelvételénél megkívánt adatok felsorakoztatása. A leíráshoz az adatokat érdemes magából az eredeti nyomtatványból venni, még pedig az ott található formában. Ez a megoldás teszi a lehető legegyszerűbbé ezt a munkafázist. A nevek és a címek szükségszerű egységesítését a mutatókban (bővebbet l. majd ott) utólag és akár fokozatosan is el lehet végezni, ami egyben gazdaságosabb megoldás is, mint a névformák egyenként történő megállapítása.

A modern könyvek esetében a fenti adatok általában elegendőek egyben a kiadásra pontos azonosításhoz is. Nem így azonban a régi nyomtatványoknál, ahol ugyanis sok esetben minden külön jelzés nélkül újra szedték a szöveget, és az így keletkezett, bibliográfiailag eltérő kiadások között a címfelvétel szokásos adatai számtalan esetben nem nyújtanak megfelelő eligazítást a biztonságos megkülönböztetéshez. Ezért szükséges a 16. századi

nyomatványok „Corpus”-ában a nyomtatványból vett további adatokat is közölni, amelyek segítségével tehát a kiadásra pontos azonosítás elvégezhető.

Az ehhez az azonosításhoz leírandó adatok csoportjait, továbbá ezek rögzítésének szempontjait véglegesen természetesen csak sokoldalú vizsgálat alapján lehet kialakítani. Meglehetősen nagy az eltérés a legszigorúbb mércével kijelölt és ennek alapján elengedhetetlennek minősített, valamint a nyomtatvány tartalmáról és kiállításáról részletesen beszámoló ismeretközlés között. Nehéz, de talán mégsem lehetetlen a minimalizmus és a maximalizmus között a helyes arányt megtalálni. Kétségtelen, hogy minden hasznosítható adat fel nem tüntetése nyilvánvaló veszteséget jelent, ugyanakkor valamennyi munkamozzanat, legyen az akár a legapróbb is, több százezer leírás esetén óriási feladattá nőhet. Vigyázni kell, hogy az igények lehetőleg az elvégzésre reálisan rendelkezésre álló erőkhöz igazodjanak, és hogy a leírások szempontjai a munka megkezdését követően már ne változzanak. Hogy ne csupán általánosságokban kerüljenek megjelölésre a problémák és azok megoldásának lehetőségei, a következőkben — a végleges állásfoglalás igénye nélkül — a valóban minimális igény mellett a számításba vehető néhány további adatsoportról is szó fog még esni.

A gyakorlatban messze legsűrűbben előforduló igény az, hogy a régi nyomtatványok egy-egy példányát kell összevetni a bibliográfiai leírással: vajon azonos-e az azzal, vagy eltérő. A GW ezt a feladatot az erre a célra pontosan kijelölt szövegrészek legnagyobb hűséggel (sorvég jelölés, abbreviatúra, ligatúra stb.) új szedésben visszaadott közlésével igyekszik ellátni. Nem tűnik szükségesnek annak élénk ecsetelése, hogy milyen nagy munkát jelent az eredeti ősnymtatványról az ilyen leírást elkészíteni, arról nyomdai kéziratot előállítani, ennek alapján a szöveget kiszedni, majd végül korrigálni. Mennyi sok munka és mennyi sok hibalehetőség! De legyünk optimisták, tehát tegyük fel, hogy a publikált leírás tökéletesen visszaadja az eredeti szöveget, amire különben a GW leírásai általában jellemzőek. Sajnos még ebben az esetben sem lehet megfelelően tükröztetni a betűhűen és sorról-sorra pontos utánszedések közötti minimális változtatásokat, vagy pl. a könyvdíszekben észlelhető eltéréseket.

A mai technika mellett viszont nem jelent gondot pl. a címlap reprodukciójának közlése. Ez mindennél biztonságosabb alapot nyújt az összevetéshez, ráadásul minimális munkaráfordítással. A különben rendkívül prolematikus egyleveles nyomtatványok (úrlapok, többször utánnyomott rendeletek stb.) esetében a teljes terjedelemben történt reprodukálás az összes azonosítási gondot egyetlen csapással megoldja. További részek hasonmásban történő közlése fokozhatná a kiadás esetleges változatait (címlapváltozat stb.) egymástól történő megkülönböztetésének, ill. azonosításának lehetőségét. Gondolni lehet itt (ha van) a kolofonra, továbbá egy (esetleg több) a nyomtatványon belül előzetes szabályzatban pontosan kijelölt helyre (pl. a második füzet első sorára, mint a GW-ben).

Természetesen az említett reprodukciók ideális esetben az eredetivel pontosan azonos méretűek. Ez azonban a leírások áttekinthetőségét és általában a publikálást nehezítené. A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiájának első, 1971-ben megjelent kötetében valamennyi címlapot,

ill. ennek hiányában egy ívjelzéssel ellátott lapját 6×4 cm méretben reprodukáltuk. Az elmúlt évtized gyakorlata azt mutatja, hogy az ilyen méretre kicsinyített fénykép segítségével az azonosítás elvégzése, ill. az eltérés pontos megállapítása — akár fólió alakú eredeti esetében is — biztonságosan elvégezhető. A kicsinyítés arányának közlése azután minden ezzel kapcsolatos, esetleges problémát eloszlat.

A 16. századi nyomtatványok terjedelmének közlésénél az ívrétnek, valamint a lapok, ill. levelek számának megadása a minimum. Kívánatosnak látszik azonban a terjedelemnek (beleértve az üres lapokat, ill. leveleket is) az ívjelek szerinti füzetbeosztás alapján végzett pontos leírása is: vagyis az ún. kolláció.

A régi nyomtatványok azonosításának egyik további, merőben új módszere az ún. ujjenyomat. E megoldás, amelynek pontos kimunkálásán a franciák és az angolok még ma is tevékenykednek, lényege az, hogy a kiadvány előre pontosan megszabott négy lapjáról a két legalsó sor végén, ill. elején álló néhány (1–3) betűt, ill. jelet mechanikusan kiírnak. Az ezekből szigorú sorrendben összeálló betű-, ill. jelsorozat, amely a legutoljára kialakított álláspont szerint 16 tagból áll, szinte biztosan egyedileg jellemzi az egyes kiadásokat. Legfőbb előnye ennek a módszernek, hogy számítógépbe táplálható, azzal rendezhető, ill. memóriájából visszakereshető.

A fentieknél jóval nehezebbnek tűnik a mű tartalmának részletesebb ismertetésének kérdése. A rövid leírás (szerző, cím és impresszum), amelyről a fentebb volt szó, miután a legminimálisabb adatközlésre szorítkozik, sok esetben nem árulja el, a nyomtatványban megtalálható egyes fontosabb részleteket. Kerüljenek feltárássra a legszorosabban értelmezett főművön kívüli részletek (előszó, ajánlás, függelék, utószó stb.) is?

A leírás mélységének eldöntésekor figyelembe kell venni azt a szempontot is, hogy a „Corpus”-szal, vagyis a világkatalógussal párhuzamosan általában egyre határozottabban észlelhető törekvő irányul a retrospektív nemzeti bibliográfiák elkészítésére. Különösen mióta az IFLA, a könyvtárosok nemzetközi szervezete a hetvenes évek közepén meghirdette az ún. UBC (Universal Bibliographic Control) — programot, amely a kiadványok minél teljesebb bibliográfiai ellenőrzésére hivatott, fordulnak tudatosan a ma fejlett és jelentős múlttal is rendelkező országok közül többen a korábbi századok kiadványainak áttekintése során a még fennálló hiányaik pótlása felé. Szolgáljon erre például a már említett 16. századi német munkálat, vagy az olaszoknak most elkezdett, szinte pontosan azonos vállalkozása. A 18. századi angliai nyomtatványok bibliografizálása különösen a korszerű, számítógépes feldolgozás szempontjából kimagaslóan fontos. Már az említett UBC-program előtt látott napvilágot, és bár nemzetközi mércével mérve számszerűleg nem túl jelentős a mi *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezésű vállalkozásunk, módszertanilag azonban egyértelmű elismerést aratott.

Ha a fentiekben felvetett kérdéseket e legutóbbi fejlődés fényében vizsgáljuk, úgy a retrospektív nemzeti bibliográfiákra fokozódó mértékben számíthatunk a 16. századi nyomtatványok tartalmi részleteinek kibontása terén. Így e feladatokat a „Corpus”-nak nem szükséges vállalnia, hanem helyette reá mindenek előtt a biztos azonosításra alkalmas leírás hárulna.

A két különböző célkitűzésű munkálat egészséges munkamegosztás keretében és megfelelő szervezés esetén hatékonyan kiegészítené, ill. támogatná egymást.

A „Corpus” leírásának szerves részét alkotó elemek felsorolását zárva még meg kell említeni annak a példánynak pontos közlését, amelynek alapján az ismertetés és a reprodukálás történt. Utoljára maradt, de nem fontossági sorrendben, az egyedi sorszám, amelyet minden leírás megkapna.

A fentiekben előadottak alapján — remélhetőleg — felrajzolódott már körvonalaiiban, hogy miként is nézhetne ki a „Corpus”. Minden bibliográfiai egység tehát külön-külön tételt képez. A leírás egyrészt reprodukciókból (legalább a címlapról minden esetben), másrészt szöveges ismertetésből állna. Ez utóbbin belül azután megkülönböztethető a rövid címleírás, továbbá az azonosítást segítő, részletes adatok (kolláció, „ujjlenyomat” stb.). Mindezek elhelyezése alig vesz nagyobb felületet igénybe, mint egy nemzetközi méretű, könyvtári katalóguscédula. Nagyobb alakú, kézikönyv méretű kötetrel számolva annak lapjain egyenként 8—10 leírás is elférhet, vagyis egy testes, de még mindig jól használható, 1000—1250 lapot tartalmazó kötetben tízezer. Az előzetes becslésben szereplő kb. félmillió 16. századi nyomtatvánnyal számolva tehát összesen ötven kötetre lenne szükség a „Corpus” leíró részének publikálásához. Ez a mai, hatalmas, nem ritkán több száz kötetből álló katalógusvállalkozások mellett szinte eltörpül.

Mutatók

Az így publikálásra kerülő, leírókötetek anyaga rendezetlen, amiről az alábbiakban még szó lesz, ezért a megfelelő áttekintést egyidejűleg mutatókkal szükséges biztosítani. Csakis ennek segítségével lehet a leírásokban szereplő töménytelen adatot hasznosítható módon áttekinthetővé tenni. Milyen mutatók jöhetnek itt számításba? A minimális igény e tekintetben a szerző neve, ill. az anonymák címe, valamint az impresszum adatainak (nyomdahegy, nyomdász és kiadó) kivetítése. A leírás bővítése esetén további hasznos segítséget nyújtó mutatók készíthetők, ill. a most említett alapmutatók még finomíthatók. A címlapon álló szöveg kezdetének pontos és mechanikus mutatózása sok anonym, vagy problematikus kiadvány azonosíthatóságát segítené. Más szövegrészek (pl. a második ív első sorának) hasonló közlése esetén az ezekből géppel összeállítható betűrendes mutató módot nyújthat a címlap nélkül fennmaradt példányok azonosítására. Márpedig az ilyen és ehhez hasonló hiány a 16. századi nyomtatványok esetében sajnos nem túl ritka. De számításba vehető további, a nyomtatványok azonosításához hasznos segítséget nyújtó mutatók létrehozása is pl. az „ujjlenyomat”-ról, a kollációról. A „Corpus” sorszámának rendjében lelőhelymutató készülhet, amelynek részleteiről később lesz szó.

A mutatók adatai — a lelőhely kivételével — mind fellelhetők a „Corpus” leíró részében, így ezek betáplálása számítógépbe nem jelent problémát. Megfelelő program alapján a gép rendezi, majd kiírja a mutatókat, amelyek azután a leíró kötetre történő sorszámhivatkozással és azzal

párhuzamosan kerülne publikálásra, terjedelme miatt feltehetően számítógép által készített mikrofilmlap (COM = Computer Output Microfilm) formájában. A leíró sorozat minden további kötetével újabb és újabb, jelentős mennyiségű adat gyűlik össze a számítógépben. A gyakorlat alapján döntendő el, hogy a mutatók mindig önállóan jelenjenek-e meg, ill. azokat időnként vagy pedig a már korábban közreadottakkal mindig kumulálják. Bármelyik változat minden lényeges emberi munkaráfordítás nélkül gépi úton megoldható. A mutatók újabb és újabb összeállítása, amint erről még a későbbiekben részletesebben is szó lesz, jó alkalmat nyújt az abban feltárt nevek és címek egységesítésére. A számítógép — a szerkesztőség utasítására — az elfogadott forma alá összegyűjti az attól eltérőket, míg az el nem fogadottakat utalóvá alakítja át.

Szerkesztés

Bár már a fentiekben is számos esetben a megszokott gyakorlattól eltérő, rendhagyó jellegű javaslatokra került sor, az igazi „formabontás” mégis a szerkesztési elvek és módszerek esetében lehet leginkább beszélni. Merőben szokatlan ugyanis, hogy ilyen jellegű és terjedelmű bibliográfiai vállalkozás a publikálást nem előre teljesen vagy majdnem összegyűjtött anyag megszerkesztése után végzi, hanem — ezzel szemben kizárólag gyakorlati szempontokhoz igazodva — a leírásokat azok elkészültük sorrendjében közli. Ezt a megoldást egyedül az a körülmény teszi lehetővé, hogy a leírással párhuzamosan gépi segítséggel elkészülő mutatók minden szempont szerint áttekintést nyújtanak, így magának a leíróköteteknek összeállításánál nincs szükség semmiféle rendező elvre sem. Ez a körülmény szinte beláthatatlan távlatokat nyújtó, rendkívül rugalmas rendszert biztosít. Nem kell tehát semmiféle előzetes anyaggyűjtést végezni, hanem a munkálatok a leírási módszer pontos kidolgozását követően szinte azonnal megindulhatnak.

A munka nem csupán viszonylag hamar, de egyidejűleg akár több helyen egyszerre, vagyis párhuzamosan is megkezdődhet, ill. folyhat. A lényeges csupán az, hogy a leírás az egységes instrukciók szigorú betartásával teljes és — a reprodukciók miatt — lehetőleg szép példányról készüljön. Minden további nélkül elképzelhető tehát így, hogy pl. Londonban, Párizsban, Rómában, Berlinben, Bécsben, vagy akár még több helyen is egymással párhuzamosan és egyszerre kezdődjék meg, ill. folyják a „Corpus”-ban megjelenő leírás elkészítése és a mutató adatainak kijelölése. Az átfedések lehetőségét az előzetes megállapodás, ill. munkamegosztás (pl. a szerzői betűrend szerint) eleve minimálisra csökkentheti. Ha azután a feldolgozó munkahelyeken terminál biztosítja a közvetlen kapcsolatot az adatokat tároló és rendező számítógéppel, úgy egy-egy tétel részletesebb leírásának megkezdése előtt röviden megkérdezhető onnan, hogy szerepel-e már memóriájában az illető tétel vagy sem. Az utóbbi esetben a gép tudomásul veszi a készülő tétel előzetes adatait, és megadja a feldolgozáshoz a „Corpus” következő sorszámát.

Ez az említett, nagyfokú kötetlenség igen nagy lehetőséget biztosít a minél gazdaságosabb és hasznosabb publikáláshoz. Így elsőként a minden

szempontból problémamentes műveket lehet leírni, nem kell tehát a nehézségekkel foglalkozni. Félre lehet azokat tenni, hiszen a publikálási sorrend megállapításában semmi kötöttség nincs. Még az így gond nélkül leírható munkák közül is előnybe lehet részesíteni a nagyobb példányszámban fennmaradtakat, pl. a bibliakiadásokat. Az ilyenek mielőbbi publikálása lehetővé teszi a „Corpus”-ra történő hivatkozást és világszerte mentesítheti a gyűjteményeket a részletes leírás terhe alól. Ily módon már az első leírókötet is hasznos segítséget jelentene világszerte, különösen a kisebb gyűjtemények számára. A vállalkozás előrehaladtával pedig mind nagyobb arányban lenne megtalálható így a „Corpus”-ban a 16. századi nyomtatványok valamennyi lényeges adatát tartalmazó leírás.

Felmerül a szerkesztés kapcsán, hogy mi legyen a tervezett publikációk nyelve. Szinte szükségszerűen kell arra a belátásra jutni, hogy erre egyedül a 16. századi Európa tudományosságának általánosan elismert és gyakorolt nyelve, a latin alkalmas és helyes. Igaz, hogy ez ma holt nyelv, de a 16. században még buzgón művelték, így minden korabeli fogalomra van megfelelő, gyakran szinte a mai napig is egyetlen helyesen kifejező szava. A nemzetközi használhatóságot is jelentősen fokozná a latin, emellett biztos alapot nyújtana a különben nyelvenként igen eltérő névalakok (pl. uralkodók, szentek) egységesítésében.

A „Corpus” tulajdonképpen csupán szűk szerkesztőséget igényel, amely előkészíti a szabályzat kidolgozását, biztosítja a decentralizáltan folyó munka eredményeinek alapján összeálló anyag publikálását, elvégzetteti a számítógéppel a nevek és címek egységesítését a mutatókban, és folyamatosan vezeti a munkához szükséges nyilvántartásokat, ill. segédleteket, amelyekről bővebben ennek az írásnak függelékében lehet olvasni.

A fentiekben kifejtett munkamódszerrel megvalósítható lenne, hogy az egységes szabályzatok kidolgozása, vagyis viszonylag igen kis előkészítő munka után neki lehet látni a feldolgozáshoz, ill. a gépben összegyűlő adatok hasznosításához. Az egész vállalkozásról ismételten hangsúlyozandó, hogy az a lehető legrugalmasabb rendszer. Eme állítás illusztrálására szolgáljon példának a lelőhelymutató. A „Corpus” már megjelent leírásait a gyűjtemények világszerte összevethetik a 16. századi nyomtatványok általuk őrzött példányával. Megnyugtató azonosítás esetén bejelentik a szerkesztőségnek, vagy akár közvetlen a számítógépnek. A beérkezett adatokat a gép elrendezi memóriájában, majd a legközelebbi mutató kiírása során elkészíti a „Corpus” sorszama szerint az ilyen módon állandóan bővülő lelőhelyjegyzéket.

Eppen a sokat hangoztatott rugalmasság alapján arra is kell lehetőséget biztosítani, hogy a bármely oknál fogva esetleg hibásan publikált tételek törölhetőek legyenek. Miután a leíró kötetek a szerkesztési szempont tudatos mellőzésével kerülnek összeállításra, azok használata egyedül a mutatók alapján történhet. Hiba esetén e tétel valamennyi adatát egyszerre törölni kell a számítógép memóriájából, ami technikailag problémamentes. A mutatók legközelebbi összeállítása esetén azután a hiba ilyen módon automatikusan eltűnik, a leírókötet hibás tételére tehát már semmi sem fog utalni, így az a gyakorlatban megsemmisítettnek tekinthető. Az új, helyes leírás azután ezzel párhuzamosan a legközelebbi leírókötetben láthat napvilágot.

További perspektíva

Felmerült már az előzőekben is, hogy a „Corpus” sorszáma alkalmas lehet a 16. századi nyomtatványok egységes nemzetközi bibliográfiai azonosítószámul (ISBN), amelynek használhatósága meglehetősen széleskörű. A könyvtári feldolgozást, ill. cíMLEÍRÁST ilyen hivatkozással rendkívüli mértékben le lehet egyszerűsíteni, hiszen elegendő — a megnyugtató azonosítást követően — e sorszámnak a könyvtári katalógusokban megjegyzésként történő közlése. Ezen túlmenően a szakirodalom is egyértelműen és röviden lehet a „Corpus”-ban közölt nyomtatványokra azok sorszámával hivatkozni.

Sőt ha az ember a fantáziáját kissé szabadjára engedi, úgy még sokkal messzebbmenő lehetőségek is feltáruLhatnak. Elképzelhető lenne, hogy a „Corpus” leírásához alapul szolgáló, teljes példánynak nem csupán a címlapjáról, továbbá a reprodukcióra kerülő esetleges további részeiről készüLne fényképfelvétel, hanem annak teljes terjedelméről. Ennek a mikrofilmlapon történő sokszorosítása ma már sem nehéz, sem nem túl drága. Talán nem is tűnik szükségszerűen utópiának az a vízió, hogy a világ nagyobb könyvtárai, ill. könyvtári hálózatai ilyen reprodukált formában — később akár a további századokét is — a világ teljes nyomdatermését begyűjthetik, ill. a kutatók számára rendelkezésre bocsáthatják. A „Corpus” száma alatt őrzött mikrofilmlap azután nem igényelne a könyvtárakon belül semmiféle további feldolgozó munkát sem, hiszen annak mutatói minden reális szempontú keresésre megfelelő választ tudnak adni.

Az is elgondolkoztató lenne, hogy a „Corpus” leíró része, vagyis a cíMLEÍRÁS, kolláció stb. a teljes terjedelmű és mikrofilmlapon történő reprodukcióval együtt, ill. azon magán kerülne publikálásra. Ez esetben egy-egy példánnyal történő összevetés során az azonosításnál már valóban semmiféle kétely sem állhat elő. A „Corpus” egész vállalkozásának hatékonysága idővel még azzal is fokozható lenne, ha az „adatbank”-ot tároló számítógépet az érdeklődők saját termináljukról kérdezhették meg, így nem kellene megvárni a reprodukcióknak, ill. a mutatóknak mikrofilmlapon történő megjelentetését sem.

A fentiekben elmondottak megvalósításának természetesen számos előfeltétele van. Mindenek előtt, amennyiben a szakértők véleménye szerint érdemes, szükséges a mostani, természetesen elnagyoltan vázlatos tervet pontos javaslattá érlelni, és azt a régi könyvekkel foglalkozókkal (könyvtárosok, bibliográfusok, antikváriusok stb.) megvitatni. Elengedhetetlennek látszik, hogy az immár kiérlelt formát öltött programot nemzetközi fórumok (UNESCO, IFLA stb.) támogassák mind erkölcsileg, mind anyagilag. Ismételten hangsúlyozni kell tehát a nemzetközi összefogás jelentőségét. Sokak azonos akarata és jól szervezett együttműködése nélkül a terv megvalósíthatatlan, hiszen annak egyik erőssége a decentralizált munkamegosztás. Ehhez azonban fontos, hogy már az elvek és a módszerek végleges kialakításánál is támaszkodni lehessen a nemzetközi együttműködésre. Elképzelhető természetesen az is, amint ez az ősnymtatványok esetében történt, hogy egy jelentősebb állománnyal rendelkező ország gyűjteményei-

nek összesített számbavétele jelentené a kiindulópontot a „Corpus” munkálataihoz, vagy esetleg az összes régi nyomtatványnak mikrofilmlapon történő publikálása nyújtana ehhez alapot.

FÜGGELÉK

A 16. századi nyomtatványok világcatalógusának hasznosnak ígérkező segédletei.

A nyomtatványoknak a „Corpus” számára készülő leírásakor a regisztrálásra kerülő adatok a műben található formában nyerne rögzítést. Ez a tudatos igénytelenség teszi lehetővé a munkálatok szinte azonnali megindítását, továbbá a leírás elkészítésének viszonylag egyszerű voltát. Természetesen ennek ára is van: a mutatókban a nevek és a címek — legalábbis eleinte — sokszor egymástól rendkívül eltérő alakban is szerepelhetnek. A „Corpus” hajlékony és így utólag is formálható rendszere megadja azonban a lehetőséget a szükséges korrekciókra.

A névalakoknak a mutatók kapcsán említett utólagos egységesítésének, ill. helyesbítésének nem csupán technikai feltételei vannak. Helyes és kívánatos az elfogadásra kerülő névformáknak megállapításához elvi szempontokat kidolgozni, hogy azok azután a gyakorlatban következetesen keresztülvihetők legyenek. Erdemes akár már előzetesen — vagyis még az előtt, hogy a „Corpus”-ban előfordulna — az egységesen használandó névalakokat változataikkal együtt összefoglalni. Ennek megvalósítására két kiadvány körvonalai rajzolódna ki: a szerzők és a címek számára a „Thesaurus scriptorum titulorumque”, a nyomdahelyek és a nyomdászok, ill. kiadók esetében pedig a „Clavis typographorum librariorumque”.

Thesaurus

Az előzőekben kifejtettek szerint tehát szükséges, hogy a 16. században megjelent nyomtatványok szerzőinek, de általában azok megjelentetése körül szellemi közreműködést végzőknek (fordító, kommentátor, szerkesztő stb.) neve, valamint a művek címe egységes alakban szerepeljen a „Corpus” mutatójában. Az uralkodók és szentek neveire — amint erről már szó esett — a latin nyelvű szerkesztés megnyugtató és jó megoldást jelentene. De számtalan más gond is akad. Ilyen pl. a nem latin betűkkel (görög, héber, cirill, arab stb.) író, ill. az ilyen nyelven dolgozó alkotóknak nemcsak országonként, hanem szinte gyűjteményenként eltérő névalakja. De olyan, nemzetközileg jelentősnek aligha nevezhető személy, mint a 16. században élt és magát magyar anyanyelvűnek valló Bartholomaeus Georgievits kiadványainak bibliografizálása során eddig már nem kevesebb, mint 75 egymástól eltérő névalakot sikerült regisztrálni a különböző kiadásokból, ill. a szakirodalomból.

Helyesnek látszik az eddigi fontosabb katalógusok, bibliográfiák és biográfiák felhasználásával legalább a jelentősebb nevek felett némi áttekintést nyerni, hogy az egységes névalak kialakításához szükséges szem-

pontok megfogalmazhatók legyenek. Természetesen ez rendkívül terjedelmes feladatot jelent, hiszen több tízezer személyről van szó, akinek a korabeli kiadványaikban, továbbá a későbbi szakirodalomban előforduló névalakjai szinte már százezrekre rúg. Helyes lenne a megoldást itt is nemzetközi összefogásban keresni. Nyilvánvaló, hogy az egész vállalkozásra érvényes, általános direktívák mellett egy-egy ország szakemberei (pl. a nemzeti biográfia szerkesztősége) tudják saját országuk szülöttei esetében a leghelyesebb és ezért nemzetközileg egységesnek javasolt névalakot megállapítani, természetesen mindenkor a „Corpus” vállalkozásánál érvényes elvi szempontok figyelembevételével.

A fentiekben körvonalazott „Thesaurus” értékét és főleg az azonosítás lehetőségét nagyban fokozná, ha az egységes névalak mellett összefoglalóan annak változatai, továbbá az illető személy egészen rövid jellemzése is olvasható lenne. E célkitűzést a GW már igen vonzó módon oldotta meg rendkívül rövid, de ugyanakkor mégis sokatmondó ismertetéseivel: pl. „Coquillart, Guillaume, * um 1421 in Reims, 1482 Domherr dortselbst, † 12. Mai 1510. — Ebendorfer, Thomas, * 10. VIII. 1387 zu Haselbach (Niederösterreich)? Professor an der Wiener Universität, † 11. I. 1464.”

A szerzők és a szellemi közreműködők nevei mellett még két további adatscsoport névalakjai is tisztázandók a „Thesaurus”-ban: az összes cím, továbbá az anonymák rendszava. A 16. századi nyomtatványok ugyanannak a szövegnek elég gyakran teljesen eltérő címet adnak a különböző kiadásokban. Még az sem ritka, hogy ugyanazon kötetben belül az incipitben más megjelölés áll, mint az explicitben. Növeli a nehézséget és bonyolítja a helyzetet, hogy az anonymák rendszavát a könyvtárak és a bibliográfiák egymástól sokszor egészen eltérő elvi szempontok alapján állapítják meg: az első nominativusban álló főnév, az első (nem határozott vagy határozatlan névelő) szó, testületi szerző, földrajzi fogalom stb.

Természetesen lehetetlen, hogy valamennyi név és cím előzetesen összegyűjthető legyen, de ilyen kiadvány így is rendkívül hasznos segédletet jelentene nem csupán a „Corpus” mutatóinak kialakításához, de a későbbi századok könyveinek katalogizálásához, ill. bibliográfiai feltárásához.

Clavis

A „Corpus” mutatóiban szereplő adatok további jelentős csoportja az impresszumból származik: a megjelenés helye, ideje és a megjelentető(k) neve. Mind a városok, mind a nyomdászok, ill. a kiadók esetében is az egységes névalak kialakítása szükséges. Ehhez kíván segítséget nyújtani a „Clavis”, amelynek 1601 előttre vonatkozó itáliai része gondozásomban már megjelent 1980-ban *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465—1600* címmel. A „Clavis”-nak ez az első részlete választ igyekszik adni az impresszum három adatának mindegyikére. Ennek megfelelően három részre oszlik:

1. Ki, mikor és hol (név, év, város)?
2. Mikor, hol és ki (év, város, név)?

3. Hol, mikor és ki (város, év, név) jelentetett meg nyomtatványokat 1601 előtt Itáliában?

Anyaggyűjtés formájában már nagyjából áttekinthető számomra az egész világon ebben az időkörben tevékenykedett nyomdászok és kiadók jegyzéke. A végső cél olyan, az egész világot átfogó „Clavis” megjelentetése, amelyre a „Corpus” mutatóinak kialakításakor támaszkodni lehetne. Természetesen e munkálatok visszahatnak majd a „Clavis”-ra, és nyilván további jelentős, új adatokkal fogják gazdagítani azt.

Típusrepertórium

Az eddig röviden körvonalazott „Thesaurus” és „Clavis” a „Corpus” rövid leírásában szereplő adatokkal kapcsolatos. Kimunkálhatók azonban még további segédletek is, amelyek különösen a 16. századi impresszum nélküli kiadványok nyomtatóműhelyének és datálásának meghatározásához jelenthetnek jelentős támogatást. A teljes impresszumú kiadványokban található nyomdai felszerelés (betűtípusok, iniciálék, könyvdíszek, illusztrációk stb.) rendszerezett gyűjtése alapján ugyanis a hiányzó impresszumatatok kiegészítésére — az esetek többségében — eredményes kísérletet lehet tenni még a 16. században is, amint ez a feladat az ősnymtatványok esetében a Haebler-féle típusrepertórium alapján majdnem mindig elvégezhető. A 16. században a nyomdai műhelyek száma — a kiadványokéhoz hasonlóan — ugyancsak legalább megtízszereződött az előző századhoz képest. Ráadásul a nyomdák felszerelése átlagosan ugyancsak igen jelentősen növekedett. Így a regisztrálandó nyomdakészlet szinte csillagászati méretűvé nő. Az ennek regisztrálására vonatkozó elképzeléseimet — ugyancsak számítógépes feldolgozással — már 1971-ben kifejtettem (*Magyar Tudomány 1971. 488—491. — Magyar Könyvszemle 1971. 165—170. [angolul]*), így e helyen bővebb ismertetésétől el lehet tekinteni.

A típusrepertórium anyaga elvben két nagy csoportba sorolható: egyrészt az öntés vagy más módon többszörözöttek (pl. betű), másrészt az egyedileg előállítottak (pl. metszet). A többszörözött nyomdai felszerelés előállítására, de különösen az annak alapján történő nyomdász meghatározásra igen fáradságos és néha — különösen a 16. század második felében — nem is mindig teljes biztonsággal megnyugtató eredményre vezető munkálatokat igényel. Ezzel szemben az egyetlen példányban készült dúcot — legalábbis adott időben — csak egyetlen műhelyben használhatták. Ráadásul ezek sérülései, deformálódásai, ill. változásai a viszonylagos időrend meghatározására is módot nyújthat. Mindezek alapján érdemes ezekkel fokozott mértékben foglalkozni. Az ilyen, egyedileg alkotott, nyomdai felszerelés többsége a fentiekben túlmenően még ráadásul igen mutatós illusztráció és könyvdísz, amelyet más érdeklődők (pl. művészettörténészek) is értékelnek, ill. hasznosíthatnak.

Az egyedi metszetek első, az impresszum-meghatározás szempontjából legjelentősebb csoportját a nyomdász és kiadói *jelvények* alkotják. A 16. században, különösen annak első felében igen elterjedt volt ezek használata. Bár néha előfordult, hogy e dúcok gazdát cseréltek, mégis a nyomdászok

és kiadók ezekkel tudatosan jelölték kiadványaikat, így hitelességük a meghatározás kérdésében általában mértékadó. Az ebbe a kimagaslóan fontos csoportba tartozó metszetek rendezett áttekintése érdekes, látványos és hasznos feladat. A 15. századdal szemben, ahol az ilyen, néhány száz ismert jelvény már évtizedekkel ezelőtt publikálást nyert, a 16. századi kiadói és nyomdász jelvények rendszerezett, teljességre törekvő összegezése reprodukcióival még nem került megvalósításra. Nyilván itt is a mennyiség hat bénítóan a megvalósításra. Jogosnak tűnik az az előzetes becslés, amely szerint a 16. században használt ilyen jelvények száma sok ezer.

Az ebből a korszakból származó nyomtatványok impresszumadatainak kiegészítését olyan összeállítás segítené a legjobban, ahol a jelvények mérhető reprodukciójához egyben a szükséges, sokrétű mutatók is rendelkezésre állnak. Ezekben lehetne megtalálni a jelvények pontos mérete szerinti áttekintést, továbbá azt, hogy a jelvényeket egyenként ki, mikor és mely kiadványban használta. Így megfelelő fény derülne a jelvények dúcának nem ritka vándorlására is, amelyet az impresszum nélküli nyomtatványok meghatározásához gondosan figyelembe kell venni. További mutatókkal kellene biztosítani a más szempont alapján történő keresést is: így pl. város és személyek alapján, a jelvényben található felirat (pl. jelszó, monogram) szerint.

Előfordul, hogy a jelvényt beágyazták a többnyire fametszetes *címlapkeretbe*, ill. az ennek a részét képezhető szegélylécbe. Ez átvezet az egyedileg előállított nyomdai felszerelések következő csoportjához. A dúc, amellyel a címlapkeretet előállították, még gyakrabban cserélt gazdát és vándorolt, mint ahogy ez a jelvények esetében előfordult. Ennek ellenére azért az esetek többségében ezek is eredményesen felhasználhatók a kiadvány hiányzó impresszumadatainak megállapításához. Már történtek természetesen kezdeményezések, hogy egy-egy műhely, város, esetleg ország nyomdáiban alkalmazott címlapkeretek reprodukcióit a 16. századból — részben vagy egészben — publikálják. Az elérendő cél itt is az lenne, hogy idővel olyan kiadvány jelenjék meg, amely átfogóan valamennyi címlapkeretet bemutatná, amelyet 1601 előtt a világ bármelyik nyomdájában is használtak. Az ilyen kiadvány szempontjai és elrendezése igazodhatnék a fentiekben a jelvényekről elmondottakhoz.

Elképzeltető lenne a *könyvdíszek* esetében is általában az előzőekben eloadottakhoz hasonló módon eljárni. A 16. században az iniciálék, záródíszek, fejlécek, szegélylécek stb. egy része azonban már nem egyedileg vésett, hanem sokszorosítás útján előállított dúcra (klisé) készült. Ez a körülmény néha bizonytalansághoz vezethet, ha az ilyen jellegű könyvdíszeket nyomdász meghatározás céljából kívánnánk felhasználni. Ezzel szemben a régi nyomtatványok szövegét képi úton alátámasztani kívánó *illusztrációk* szinte kizárólag egyedileg vésett metszetek formájában készültek, ezért az azonosítás céljára igen alkalmasak, jóllehet a dúcok vándorlásának lehetőségét természetesen itt is szem előtt kell tartani.

A 16. századi nyomtatványokban alkalmazott illusztrációk rendszerezett formában történő közzététele tehát több szempontból is igen hasznosnak és látványosnak ígérkezik, de az óriási — feltehetően százezres nagyságrendű — anyag összegyűjtése, rendezése, nyilvántartása stb. egyben ha-

talmas energiákat igényel. Az e téren eddig megjelent publikációk sajnos csak töredékes képet nyújtanak, így a munka zöme még elvégezetlen. A teljesség igényével a 15. század összehasonlíthatatlanul szerényebb anyagánál is csupán a németországi és franciaországi műhelyekben használtaknak közreadására történtek eredményes, bár nem befejezett kísérletek. Az egész világra és a teljes 16. századra kiterjedő, hasonló összeállítás publikálása kétségtelenül rendkívül hasznos és szemet gyönyörködtető kiadvány lenne. Természetesen ebben az esetben is elengedhetetlenek a visszakereséshez szükséges mutatók.

A jelvényekről, a címlapkeretekről és az illusztrációkról a fentiekben körvonalazott mindhárom kiadvány a „Corpus” munkáltaival párhuzamosan is elkészíthető, ill. folyamatosan publikálható lenne. Összekapcsolható volna ez a leírásra kerülő 16. századi nyomtatványoknak a fentiekben említett és teljes terjedelmükben történő mikrofilmzésével. Mind a három kiadvány publikálása és mutatózása a „Corpus” mintájára lenne megoldható.

A 16. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása magukból a kiadványokból, tehát jelentős segédletek létrehozását ígéri a részben vagy egészben impresszum nélküli, továbbá a koholt adatokkal publikált kiadványok valódi nyomdahelyének, idejének és nyomdájának megállapításához. A „Corpus”-ban nyilván csakis teljes, vagy megnyugtató módon kiegészített impresszum adatokkal lehet a 16. századi nyomtatványokat publikálni. A fentiekből azonban az is világossá válik, hogy ez a célkitűzés egy csapásra nem valósítható meg. Itt tehát ismét csak a „Corpus” rugalmas rendszere nyújthat megoldást: a vállalkozás megkezdhető — amint erről már szó esett — a problémamentes kiadványok leírásával, az ezekben talált nyomdai anyag rendszeres gyűjtése azután lényegesen hozzájárulhat a fentiekben említett, prolematikus nyomtatványok meghatározásához. Ez utóbbiak publikálása tehát későbbre hagyható, amikor a megnyugtató azonosításukhoz szükséges összehasonlító anyagok már rendezett formában rendelkezésre fognak állni.

A COMPREHENSIVE SCHEME OF REGISTERING 16TH CENTURY PRINTED BOOKS

G. BORSA

In the course of the large-scale international effort UBC incunables i.e. printed works of the 15th century — primarily thanks to the enterprise “Gesamtkatalog der Wiegendrucke” being now continuously published for more than seven decades and relying on significant preliminary works — have come to be registered in a way relatively easy to survey. The same does not apply to 16th century publications although as to their contents they are more interesting and more important beyond compare. The strongest reason for this circumstance is the enormous quantity they represent which so to say paralyses all initiatives. According to judgements the number of printed books manufactured with Gutenberg’s invention in the 15th century and surviving until the present is cca 30,000 bibliographic units in less than half a million copies — while in the case of printed books from the 16th century we must reckon with half a million publications in about 10 million copies. To register the latter with traditional methods

seems in fact almost hopeless, however, up-to-date techniques (computers and reprography) combined with good organization and world-wide cooperation may offer the way out of this deadlock.

It is not conscious in everyone what the first task to achieve this work ought to be, namely, to explore the copies of 16th century printed books in every collection. The work invested in this is—according to the author's personal experience—not particularly large or troublesome. It is a more varied but far more difficult task to determine in the case of incomplete printed books or those without date whether they were in fact printed in the 16th century or not.

It is necessary that the world catalogue of 16th century printed books preserved in public collections all over the world (*Corpus librorum XVI saeculi impressorum*) should record the contents of the book on the one hand and, on the other hand, it should also provide an infallible basis to identify the individual copies with the bibliographically registered edition or else mark them off from it. The first task can be practically solved with the means of standard bibliographical respectively library cataloguing while as to the second a reliable basis can only be provided by a reprographic copy of the original. Consequently, the above duality determines how the individual printed books should be recorded in the "Corpus". Thematical approach should be rather moderate since a more detailed analysis of it is far more a task that retrospective national bibliographies have to shoulder. For a short description (author, title, time and place of publication, printer or publisher) the general instructions of ISBD seem appropriate. To mark off the bibliographically different editions of a textually identical work needs a complex method ranging from the reproduction of the title page through collation reflecting the order of fascicles to the so-called "fingerprint" consisting of characters taken from the end of lines exactly allocated beforehand.

Since the publication of the above complex description serving for both thematical and formal identification should be determined by merely practical aspects (as frequency, items presenting no special difficulty), therefore, its launching can be realized almost at once. The concept that its publication is not bound or slackened by theoretical aspects (e.g. alphabetical or chronological order) ensures an extremely flexible system. The items of the above description should be provided with running numbers only. At the same time it is indispensable to apply a manifold index system in order to make the retrieval of the great number of data offered by the items of "Corpus" possible. It is also necessary that these auxiliary indexes should be published simultaneously, and should refer back to the identification number of the item in "Corpus". On the other hand, the production and publication of these indexes is today considerably facilitated by computers, respectively by the COM-system (computer output microfiche).

At the same time this flexible system makes decentralized procession i.e. a division of labour based on world wide cooperation also possible. Its finding list for instance can be constantly completed as the libraries will be able to identify their copies reliably on the basis of the descriptions in "Corpus". When next time cumulating the indexes the computer will take the data of these newly identified copies also into consideration and includes them in the indexes. The running number given to an item in the "Corpus" is suitable at the same time for an ISBN number serving for identification. It is also feasible that a reprographic copy of not only the title page but also of the whole printed work (in microfiche) will be applied. It would not only ensure the possibility of perfect identification but, in due time, it could also be realized that the complete printed book material of the 16th century be accessible at several sites of the world — the catalogue of which would represent the "Corpus" itself. In this case modern technology would in fact produce a basis of enormous scientific value for almost all historical disciplines.

This world catalogue, respectively its indexes could be efficiently supported by compiling appropriate reference tools. Thus, a "Thesaurus scriptorum titulorumque" could provide a clear survey and unified terminology both as to the names of literary contributors and the textually identical publications bearing different titles. A similar task is performed by "Clavis typographorum librariorumque" covering the places of printing as well as the date, resp. field of activity and nominal form of printers and publishers; of which a part dealing with Italy preceding 1601 has already been published by author — so to say as an experiment.

It may be a further, efficient means of completing missing imprint data (place, date, printer resp. publisher) to publish the printer's resp. publisher's devices accompanied by appropriate indexes. A similar purpose could be served by a publication based on the same method but covering borders of title page so frequently used throughout the 16th century. A further publication in the same way covering individually cut printer's ornaments and illustrations should not only be very spectacular but it also promises to be extremely useful for the scholars of other disciplines (e.g. art historians). The compilation of these reference tools resp. their publication running parallel with the launching of indexes could be combined with the recording of all printed books in their integrity on microfiche.

